1

Поїзд зупинився, і ми вийшли у чистеє поле. Був вересень сорок першого року. На півсвіту гриміла війна. Гарячий подих її уже долітав до Харкова, що ніч у ніч здригався від ураганного вогню зеніток.

То були тривожні ночі перших знайомств із щілинами, що ми їх самі покопали у себе в дворі, з бомбосховищами, які ми самі лаштували у себе в підвалах і які не рятували від тривоги і страху.

Тепер, коли я пишу це, хто там пам'ятає вже про ті дні, як ми повиходили до себе в садки з лопатами в руках і взялися розбивати ламані ходи щілин?

2

Але все ж таки з тієї щілини і мені довелося покористати-ся раз. Над містом гриміли гармати, кольорові вогні трасуючих куль гуляли по небу, і в тій щілині мені стало так нудно, що я волі-поволі виліз спочатку до виходу, а потім і зовсім в садок. Біля мене стояв товстий чоловік і казав:

— Дивлюся я оце та й думаю: чи я боюся, чи ні? Потім, пам'ятаєте, ми приловчилися і стали вилазити на дахи. Це було приємніше, ніж сидіти в щілині.

Був у мене товариш Кока — нещаслива людина і скептик з колиски. Ще не народившися, він, кажуть, промовив до своєї майбутньої секретарки: "Ну, кажіть, що у кас сьогодні поганого?"

3

З першого дня війни і нальотів Кока переніс своє ліжко на горище, улаштував його коло димаря і там прожив усі три місяці.

Він щоразу сумовито казав:

— А все-таки вільніше жити під черепками зеніток.

Щоразу, коли на небі розпочиналася колотнеча, його дружина Ліля прожогом кидалася на горище, і там відбувалася така сцена:

— Кока, ну ж ради бога, я дуже прошу тебе, тікаймо до бомбосховища. Тут стріляють і можуть убити.

Кока відповідав, кусаючи незапалену цигарку:

— Ах, Лілю, відчепись. Принеси, будь ласка, мені сірники, .вони лежать на столі. Я хвора людина, і мені не курити не можна.

Ліля лопотіла вниз, і через кілька хвилин на горищі чулося її жалісливе виправдання:

— Де ти закинув їх, я ніяк не могла знайти, в кімнаті так темно. Я піду до Серьожки...

— Ну, гаразд, коли так, то не треба,— похмуро казав Кока.— Я сам піду, а ти, будь ласка, стань тут і, коли впаде бомба, бери її на лопату і кидай у цей кадуб з водою.

4

Ви ж знаєте усі, що під час повітряної тривоги курити на горищі і на даху забороняється. Кока ліз у непровидній темряві через горище, де й серед білого дня сам чорт може зломити ногу, добирався до своєї

затемненої кімнати, знаходив сірники і, тут лише згадавши про інструкцію, втискав сірничину на місце, а сам знову спішив на свій пост біля димаря на даху нашого п'ятиповерхового будинку.

Бідолашна Ліля тремтіла і цокала зубами, а Кока казав: — Я скільки разів говорив тобі одягати вечорами пальто. Тут завжди холодно. Спустися, будь ласка, одягнися.

Ліля спускалася вниз, а над містом шаленіли зенітки, прожектори гуляли по небу, і наше бомбосховище тріщало від натиску люду.

Я не знаю, як дуже ЛІЛІЇ боялася гарматної колотнечі, але знаю, що Коки вона боялася більше, ніж бомб, хоч він ніколи не вбив навіть мухи.

Про Коку я все сказав. Тепер, коли я проходжу по місту і зустрічаю часом таку Лілю, я почуваю, як моє серце наливається зворушливою ніжністю і мені кортить щось сказати їй приємне і лагідне.

5

Тим часом милий і рідний Харків уже за нами. Ми в чистому полі, над нами небо, саме небо, й навколо тепло рідної землі, від якого не втечеш, не заховаєшся. Осінь, але так тепло!

Посадка уздовж залізниці ще зовсім зелена, за вітром тривожно летить ніжне павутиння, осідає на плечі, чіпляється на щетину неголених щік.

Сонце ще пече так, що вочевидь чуєш, як смагнуть щоки, зблідлі за ночі, проведені у щілинах. А втім, як воно все далеко оте — і нічні ляки, і щілини, і тупий біль в серці, і безнастанні тривоги!

Всіх нас тутечки тисячі, але біля мене троє: я — четвертий.

Один з них — поет, другий — вчений, третій — коректор великого видавничого закладу.

Я дивлюся на ясне небо і бачу, що сьогодні має бути дощ — так неспокійно на заході! Водночас я спостерігаю також за своїми товаришами.

Вони розгублені, спантеличені несподіваним зламом у своїх біографіях і, може, ще більше оцією безмежною вже жовтіючою рівниною.

6

Найбільш очманілий коректор Левко.

Він сидить на укосі залізничного насипу навпочіпки і пильно та зосереджено дивиться на черідку рудих комашок, що жваво клопочуться біля якоїсь там посохлої та покрученої кавунячої шкаралупинки.

Він маленький, дрібненький, мабуть, верткий, непосидючий і дуже спритний. Він мені здається наївним, простосердечним, а втім, я можу і помилятися. Це завжди трапляється зо мною.

Але ті пов'ялі й покручені шкаралупки з рябого кавуна! Як вони хвилюють мене. Я дивлюся навколо, спостерігаю за всім цим людом, і тим часом ніщо не заважає мені перелетіти думкою на багато років назад.

7

Я бачу себе у своєму рідному селі. Мені років із вісім, я — зовсім білий, ніби об/штий сметаною. Я гадаю, що ножиці в ті літа мало коли гуляли по моїй голові, і поруділі на кінчиках довгі пейсики вільно

струмлять вниз біля вух і ззаду на шию. Я, мабуть, міцний, вайлакуватий, але сильний, сміливий і за-мурзаний, як і всі мої приятелі.

Ми — страшенні ворюга. Біля нас через двір живе дід Гусак — чудовий дід, який знає все, що стосується долі цілої нашої планети, а може, і всесвіту.

Він знає, що настане такий час, коли всю землю обплутають залізні дроти, коли по небу полетять вогненні змії, коли повстане народ на народ і царство на царство. Ці знання він щасливо сполучає з іншими; стіни, пристінки, стріха і всі вільні місця під повіткою обвішані в нього — чим ви, гадаєте? — снопиками і пучками всіх видів зілля, яке тільки росте на нашій щасливій землі...

Я був ще зовсім маленький, і ми пішли з мамою по воду. Було літо, було тепло, і я, щоб не загубитися в далекій дорозі, міцно тримався за мамину спідницю.

8

Біля колодязя дід Гусак спитав у мами:

— Чого ти, дочко, за щоку держишся? Мама сказала:

— Зуби болять, діду.

І тоді я почув, як сказав дід Гусак:

— Однесеш воду — заглянь до мене.

За півгодини мама повернулася додому. Зуб у неї перестав боліти назавжди: біль умер, його убив дід Гусак.

Одного разу моїй сестрі рознесло коліно, вона стогнала й ойкала. Я її дуже любив, сидів на лежанці і гірко плакав. Прийшов дід Гусак.

— Чого ж це ти плачеш, козаче?

Він був височенний, сутулуватий, і, дивлячися на нього, я завжди згадував пісеньку: "Ой ти, діду, дідуга, ізігнувся, як дуга"

Мені було страшно, і я сказав:

— Я боюся бешихи, діду!

Потім я дивився, як він воював з сестриною бешихою. Йому дали ніж, яким ми щодня різали хліб; з солянки він взяв дрібок солі, струсив її на опухле коліно, а потім, ледве-ледве торкаючись тіла, провів ножем тричі уздовж і упоперек.

Пораючись, він ворушив губами, а потім сказав сестрі:

— Лізь на піч, завтра вже нічого й не буде.

Тепер я думаю, що дід Гусак був пророк; тоді ж такого слова я ще не знав і дуже зрадів, що сестра одужала і що дід Гусак так легко і вправно воює з бешихою.

9

Скоро про бешиху я забув, бо настало літо і з ним клопоти, якими завжди повна вщерть людська голова.

Влітку дід Гусак наймався глядіти бакші — так у нас називали баштани — а ми ходили до нього красти кавуни. Робиться це так: двоє засідають в кущах, а третій іде до діда приторговувати кавуни.

Торг цей, як читачі уже розуміють, чистісінька дипломатія. Про це, я гадаю, дід Гусак знає так само добре, як і всі ми. Боже мій, скажете ви, якою ж треба бути морально зіпсутою людиною, щоб обкрадати свого заступника, рятівника і героя, який кожної хвилини ладен стати вам до нагальної помочі!

В цьому пункті я не буду сперечатися з вами і на свій захист можу тільки сказати: хто не їв крадених кавунів, той пропаща людина навіки; нема кращого кавуна, як той, що ви викотили з дідової Гусакової бакші, як нема кращого торгу, ніж торг із дідом Гусаком.

10

Уважайте: у вас у долоні цілісінький п'ятак. Ви торгуєтеся, сперечаєтеся, і все для того, щоб, забивши дідові Гусакові баки, дати час молодим харцизякам дорватися до кавунів з глухого краю бакші.

А втім, це тільки фантазія; і з вас, як і з мене, був ніякісінький Макіавеллі 2. Ви йшли й починали тремтіти ще за п'ятеро гін. Голову вашу ще розпирало від розбишацьких думок, але язик вже починав приростати до гортані і остаточно дерев'янів, як тільки нога ваша ступала на теплу землю баштана.

Як же ж вам не хотілося йти, як вам було тяжко думати, що от вя прийдете і будете дурити добрячого того Гусака, що змушені будете йому щось брехати, себто робити те, проти чого кричить вся ваша маленька білоголова істота!

І ви вже не раді і тому п'ятакові, і тій годині, коли у вашу голову запала ця нещаслива думка.

Але життя має свою логіку. Ви все ж таки йдете, здоровкаєтеся з дідом, показуєте йому свого п'ятака, намагаєтеся говорити щось

розумне й дотепне, щоб потім було чим похвалитися хлопцям, а насправді виходить ось що.

— Здрастуйте, діду,— Кажете ви.

Дід дивиться наГ вас лагідними очима, відповідає і собі:

— Здоров, козаче. З чим прийшов?

Ви розтулюєте спітнілу, замазюрену долоню, просите:

— Продайте кавуна, дідусю.

В цю мить ви забуваєте про все — і про хлопців, що чекають десь за кущами, і про те, що треба забити дідові баки, і про всі думки, що ви їх так старанно готували саме задля цього випадку. Натомість починаєте вірити, що прийшли для того, щоб купити кавуна; ви стали смирні, ваші очі не розбігаються по баштану, де лисніють під сонцем в синяво-сизому огудинні великі і маленькі, рябі, білі і сизі кавуни.

Тим часом дід забирає вашого п'ятака, питає:

— Сам зірвеш, чи вибрати?

— Сам,— кажете ви і нетерпляче рветеся у цей чарівний, незнайомий світ.

12

Земля під ногами гаряча й пухка. Баштан здається такий великий, що не окинеш і оком; вас вабить лапате розрізане сиве листя, що чіпляється за ноги, вам здається, що отут, де ви стоїте, немає справжніх кавунів, а вони — величезні, як гора, і червоні, як жар,— отам десь далі!

І ви йдете туди далі. Вже й курінь бозна-де, а ви все переходите від кавуна до кавуна, і все вони вам здаються і не досить великими, і не досить спілими.

Діда не видно, але вас починає мулити совість і страх: а раптом вийде він з-за куреня і крикне що-небудь сердите й зневажливе? Ви починаєте поспішати, вириваєте кавуна, а він якийсь однобокий, гливкий, покопирсаний.

Боже, який же й невдалий! Вам хочеться кинути його, вирвати інший, ви позираєте на курінь і бачите, як з дверей виходить дід Гусак, прикладає до очей долоні, дивиться у ваш бік і гукає:

— А годі тобі вже толочити огудиння!

Невдалий кавун ваш він геть одбирає, натомість дає з своєї купи, і ви бачите враз, який він великий, який важкий, який добрячий.

Кавун у руках, ви притискаєте його до грудей і мчите скільки сили по стежці на умовлене місце.

Вам і совісно, і радісно; ви і маленький крутій, і разом з тим герой, і що далі від баштана, то все більше і більше прокидаються у вас здібності Макіавеллі: ледве забачивши хлопців, що позабивалися, як совенята, в кущі, ви починаєте брехати. Боже мій, раніше ви ніколи не догадувалися, що з вас такий страшенний брехуняка! Як ви брешете! З яким смаком ви розповідаєте свої неймовірні одіссеї!

Хлопці теж щось починають розповідати.

Як нам всім хотілося почувати себе спритними, розумними, дотепними, здатними на все. Рвучи кропиву голими руками, ми казали: "Не жалиться, їй-богу, не жалиться!" Розбивши коліно та заліпивши його слиною і землею, ми теж казали: "Пхе! їй-бо, не болить!"

Є незвичайні і страшні для малечі істоти, наприклад, кажани. Ми вибирали їх з гнізд, клали за пазуху і запевняли себе і білий світ вкупі: "Мені хоч би що!"

Кавуни були часто зелені, а нам здавалося, що немає кращих на світі. Засапані, розчервонілі, ми залазили у найглухіші хащі і розпочинали бенкет, не так, як дома, біля батька і матері.

14

Дома зважували кавун на руках, стукали по ньому пальцями, затискали в долонях, казали:

— Рипить!

Потім батько брав ножа. Надрізаний кавун тріскав, і ми кричали:

— Як жар!

А тут все було інакше: я був і батьком, і матір'ю, і сам собою. Я гупаз зеленим, як гарбуз, кавуном об коліно, кавун репав-ся, і сік аж закипав на коліні.

Вп'явшися у ледве рожеву м'якоть кавуна молодими і міцними зубами, я захоплено кричав з повним ротом:

— Ох же і добрий який!

Сік стікав по підборіддю, спливав на сорочку. Все пузо ставало мокре-мокрісіньке, патьоки розвозив я по щоках, і вони були у філігранних розводах по самісінькі вуха.

Дома матері нам казали:

— Ох, дивіться, хлопці; піймає дід — поспускає штани. Піди умийсь, сучий сину!

— І зовсім ми не крали нічого,— кажем ми у себе своїм матерям. А самі дивуємось: і звідки це вони знають?

Згодом? через тиждень-другий, гасаючи по лісу, ми натикалися на місце нашого бенкету: тут було сумко. В шкаралупки, колись такі соковиті і свіжі, поз'їдалися комашки, і вони, пожолоблені, покручені, так безпорадно і самотньо лежали на тому місці, де ми залишили їх колись... Ось так, як ці на залізничному насипі.

15

Я дивлюся на них, і чудний жаль обгортає моє серце. Коректор Левко каже, маючи, на увазі своїх комашок:

— І куди вони їх ото тягнуть?

В голові крутиться давно колись завчений вірш: "В недоуменье тащат муравьи что ни попало в жилища свои".

Поет замислено сидить на рейках і мовчить.

Вчений спустився з насипу та й рушив кудись у білий світ.

Я бачу, як він човгає ногами по траві, озирається на всі сторони, спантеличено і також безтямно човгає далі.

16

Війна викинула нас із наших теплих міських кубелець. Десь там залишилися наші кабінети, напхані книгами, наші звички, набуті роками,

наші вподобання, ба навіть наші щілини і ліжка на горищі. Тут — тільки чисте поле, саме чисте, бо осінь поприбирала з нього все збіжжя, хазяйновито поскладала його у копи, в стіжки, в ожереди.

Воно, це поле, страшенно рівне ніби самотнє. Не оживляє його навіть посадка, що біжить уздовж залізниці.

Над ожередами важко літають жирні осінні граки, і десь кряче гайвороння.

Кілометрів за три від нас — станція і село, але їх не видко. Видно лише вершечки дерев, вже зачеплені рум'яними осінніми барвами. Це берестки.

Бересток ріс і у нас у дворі. Якось я був підгледів, як сусідська Параска натирала берестковим листям щоки, щрб були рум'яні, і потім сам часом вдавався до того мистецтва. Мама брала мене рукою за лоба й казаха:

— Ні, жару немає.

17

Біля мене стоїть Галя, дівчина з Пушкінської вулиці. Познайомилися ми ще у вагоні. Ми стоїмо на насипі, дивимося на небо і розраховуємо, коли слід сподіватися дощу. Погоджуємося на тому, що дощ мусить розпочатися надвечір. Наша розмова долітає до коректора Левка. Він підводить голову, освідчується:

— Кажете, дощ буде?

— Дуже можливо,— відповідаємо ми.

Левко дивиться; дивиться на небо в бік, цілком протилежний від хмари, і зовсім серйозно каже:

— Я передбачив таку неприємність і заздалегідь приготувався до неї.

Я не розумію його, і він цілком серйозно з'ясовує:

— Бачите, я взяв з собою пальто і гумовий плащ. Пальто підстелю під себе, а плащем накриюся зверху. Я його дуже добре вивірив: він таки справді не пропускає води.

Я дивлюся на Галю, Галя дивиться на мене і сміється, потім каже Левкові:

— То ви і мене сховаєте до себе!

— Я б з охотою,— серйозно відповідає Левко,— але як на це подивляться інші?

Все зрозуміло: цілу осінь Левко буде спати на пальті отут-таки, серед степу, і буде вкриватися плащем!

18

За двадцять кроків вік, нас — штабель залізничних вітрозахисних щитів, обабіч залізниці складена в копи пшениця, багато, дуже багато полукіпків — не сотні, а тисячі.

З щитів ми будемо робити основу для наших куренів і покриємо їх зверху снопами. Ми кличемо людей; я своїх — вченого, поета й коректора, а Галя кличе дівчат.

Кожен у себе ми з'ясовуємо, що треба робити курені, бо насувається дощ, та й взагалі мусимо ж ми десь жити протягом всього нашого перебування тут.

— Дозвольте,— обриває мене поет,— про який дощ іде мова? Я не бачу ніякого дощу! Навпаки, гляньте — скільки сонця! І, крім того, мусять бути палатки. Я міркую так,— каже він далі,— коли ми мобілізовані на цю роботу, то певні інстанції мусять подбати про те, щоб забезпечити нас всім потрібним, як забезпечують червоноармійців. Ви кажете про щити, а я знаю, що це казенна власність, так, як чиєюсь власністю є і ці копи пшениці. Прошу вибачити мені, але на злочин я не піду. Кінець кінцем, не здатен на це.

19

Він повернувся і пішов собі геть.

— Я теж приєднуюся до попереднього товариша,— обізвався і вчений,— я міркую так: якщо приватна власність є інститут священний, то що ж говорити тоді про власність соціалістичну? Ні-ні, ні щитів, ні тим паче пшениці чіпати я не маю жодного морального права.

Всю надію покладаю на Левка. Я дивлюся на нього, і він каже:

— Взагалі я гадаю, що товариші поставилися легковажно, як на обставини. Це ж осінь. В мене, наприклад, свої принципи щодо цього: без плаща я не зроблю від дому навіть десяти кроків. А крім того, я думаю так: солдат не завжди має до своїх послуг покрівлю чи якийсь інший захисток. На те війна. Треба звикати жити під голим небом — нічого не поробиш!

Він узяв в одну руку свій двокілограмовий чемоданчик, в другу — пальто, плащ і пішов у посадку. Довелося до діла братися самим. Спочатку ми з Галею та її дівчатами нап'яли курінь длй них, а потім для

нас, чотирьох принципових людей. Хмара розросталася; незабаром вона облягла півнеба, і тепер для всіх стало ясно, що дощ таки буде і буде незабаром.

20

Закінчував усе це я вже під дощем, а скінчивши, зручно вмостився на соломі, вперши ноги в стінку куреня. Зо мною був томик старого Марковича 3, і за якісь десять хвилин я уже мандрував по світах таких же чарівних, як і далеких. Я забув і за дощ, і за степ, хі за товаришів, з якими мав жити отут не один тиждень.

В соломі, що я наносив у курінь, було багато буркуну. Косарі вважають його бур'яном і не люблять: нема легшого поламати косу, як зачепився об здерев'яніле стебло буркуну. Цвіте він жовтенькими і білими квітами, і одного засушеного стебла досить, щоб запахтити цілу кімнату. Тож можна уявити, що робилося в моєму курені! Він мов підіймався в пахощах, і нехай десь там шумить собі осінній дощ!

Ні, я, мабуть, таки невибагливий до химерної долі своєї. Я ніколи не вимагав від життя багато і, проте, ніколи не жалкував за цим. В самому процесі життя, як би не складалось воно, я вбачав тільки те, що хороше. І як на нього жадібне моє серце!

21

Все темне, все гидке я видушував з себе, з своєї душі. Хмари падали на мене, я струшував їх, щоб знову понести в життя моє любляче серце.

Гарний томик, та оці ніжні пахощі, та надія, що після бурі знову буде опадати на країну рясне золото щасливого життя,— оце і все, і більш мені нічого не треба.

Я читав, поки не стемніло, потім лежав і мріяв, перебираючи в спогадах своє давнє й минуле. Чудно! Воно ніколи не мало наді мною влади. Минуле не вабить мене і не бентежить. Я — сонцелюб. Я живу повним життям тільки влітку, тільки тоді, коли шаленіє сонце. Осінь і зима для мене тільки чекання; от вони пройдуть, і я знову заклубочуся у вихорі життя.

Але сьогоднішній день так збентежив мене, і оце поле, що його я так давно вже не бачив, і цей осінній дощ, і ці неприбрані копи, і ці снопи, які я так холодно й грубо витягав із полукіпків,— все це закинуло мене на багато років назад.

Я знаю землю і ціну людській праці.

Вони мені кидають: "Чиясь власність!" Я знаю більше: це — труд, це те, чим живуть людські серця, бо живуть вони і справді квітнуть тільки в труді. І немає більшої радості, як радість труда. 1915 року, коли мій батько пішов на війну, я вперше самостійно вийшов на поле. Я йшов з косою, а поруч мене — мама. Вона навчала:

— Поки не втягнешся, не дуже хапайся — руки покалічиш. Потім під'їхав дід Олександр. Він був круглий, як м'яч.

Дід оглянув мою косу — споряджав я її сам. Бажаючи взяти справжню ручку, косу я випростав. Мені було п'ятнадцять літ, і я без страху дивився на світ. Дід взяв молоток і постукав ним по кіссю біля п'ятки. Коса стала під гострий кут.

— Нащо ви? — вирвалося у мене одним подихом із грудей.— Я витягну, хоч би вона була ще простіша!

— Не дмухай гостро, бо вріжешся,— відповів дід Олександр.

Я взяв це до уваги, але щойно дідова повозка закуріла по дорозі, я о де тукав косу назад.

Немає приємнішого відчуття у роботі, як відчуття своєї власної сили. Я йшов вперед напролом. Я милувався з своєї ручки і не міг намилуватися: вона була така ж широка, як і у батька, як у діда Олександра, як у дядька Івана, мого найближчого сусіди.

Старанно, з потроєною пильністю я виносив грабки так, щоб покіс лягав рівно, ніби по шнуру, стебло до стеблини на всю довжину гін. А ті гони! Які ж вони довгі — цілих сто двадцять сажнів, двісті п'ятдесят метрів!

Переді мною стояла стіна пшениці: я замахував креою і відтискав її щоразу вперед; вона хилилася і знову випробовувалася; я клав її на грабки і виносив геть, не знаючи втоми.

Ні, вона, втома, була! Я тільки не зважав на неї. Заносячи косу, що вона аж свистіла, я змагався з собою.

Як же ж палило сонце, як було мало вітру! Спітніла сорочка прилипала до спини; я чув, як під нею котився піт по моєму тілу. Я надівав бриля і скидав його: він не рятує ні від чого; в ньому ще жаркіше.

23

Я одкладав косу і підходив до кубушки з водою. Вона була тепла і пахла соломою. Мама в короткі перепочинки наспівувала мені модної тоді пісеньки: "Ой у полі робить непривична, а од сонця болить голова!"

День розростався, як рік; піднімалося сонце; біла хмаринка, що часом напливала на нього, на хвилину давала затінок і прохолоду, я відчував її всією своєю істотою!

Того дня я скосив до полудня чотирнадцять сажнів, що дорівнює трьом чвертям гектара. Руки мої набрякли і взялись пухирями. Я почував, що стомився, але втому тамувало почуття гордості. Я не підкачав. Я — сильний!

На ранок другого дня мої руки стали наче не мої.

Боліли в піджилках ноги, боліли мускули на всьому правому боцТ тіла.

Потім перестало боліти, і я вимахував косою од сонця до сонця і відчував, що міг би так робити без кінця.

Мені було дуже приємно, що труд не страшний для мене, і я не без гордості чув, як казали сусіди: "О, то, брат, росте косар куди твоє діло!"

Я з любов'ю дивився на скошене поле, на оті всі полукіпки і снопи, розкидані по стерні, бо вони були часткою мене самого: я скосив їх і позносив своїми руками...

Тепер таких полукіпків я бачу навколо тисячі. їх кинуто в полі. їх накосили і позносили такі ж самі хлопці, як і я; їх пов'язали такі самі жінки, як моя мама й сестра, їх труд знецінила, знищила війна; війну накинув нам пройдисвіт Гітлер 4. Я ставлю себе на місце колгоспника, що цілий рік віддав цій землі. Які думки приходять тепер йому в голову? Чим він живе, які почуття тривожать йому душу?

24

Війна. Вона йде по нашій землі, по нашій ниві. Як тяжко думати про це. А втім, шлях наш ніколи не був встелений квітами. Що ж, будемо сподіватися, що й у цьому бою ми зуміємо вистояти.

Так я лежав і думав, аж поки до моїх вух не долетіла жіноча пісня. Я визирнув з свого куреня: мокре небо і мокре поле, мокрі копи, мокра земля!

Я вийшов і прислухався. Все небо було заслане сумними осінніми хмарами, навколо ніде ні душі, тільки курені над залізницею вздовж посадки.

Це було ціле маленьке містечко, що виросло враз з одного подиху. Над ним зависала невизначно тьмяна пелена мжички, воно губилося в ній, втрачало обриси, ніби розпливалося в тумані.

Пісня долітала з найближчого куреня, і я пішов туди.

25

В курінь входили і виходили люди, гуртувалися, десь там умощувалися, і пісня злітала з новою силою.

Я сидів, опершися на снопи і під снопи ж підсунувши ноги. Хтось сів на них зверху, хтось опирався на моє плече, хтось підпирав колінами боки. Часом якийсь курець засвічував сірника, і перед очима поставала фантастична картина суміші пісні, соломи, міських макінтошів і гарненьких-таки (знову міських) жіночих убрань. Яка сила підняла цих людей, одірвала від звиклого середовища? Що вони думають, ці дівчатка, руки яких хіба що тільки і вміють перебирати красиво літери на друкарських машинках та зшивати в акуратні стопочки папери і вкладати їх у тюки? Що вони думають, як почувають вони себе у цьому незвичному становищі? Я не чув ні нарікань, ні зітхань, вони співали та хіба хто часом казав:

— Ану лишень посунься, розмостилась, як бариня!

26

Співи скінчилися, і ось тоді Галя і я згадали за моїх майбутніх товаришів по куреню. Треба все ж таки їх розшукати.

Було непровидно темно.

Я знав на ім'я тільки Левка, і ми почали гукати: "Льоню! Льоню! Левко!"

Відповіді не було. Тим часом під ногами ніби затремтіла земля і залізна дрож ковзнулася по рейках.

Поїзд.

Поїзд ішов темно, без вогнів. Ми чули, як він наближався розмірено і важко, кидаючи коли-не-коли високі стовбури іскор, що світилися в мряці зловісно-червоно.

— Це війна,— сказала Галя,— а от не хочеться вірити!

Дощ все ще сіяв, але очі звикли до пітьми. Стало видно й посадку, і довгий силует поїзда, що наближався до нас.

З важким сопінням він уже гримів над нашими головами, перед очима мерехтіли колеса вагонів.

Поїзд був військовий, вантажений гарматами, рясно заквітчаними гілками. Інколи на якійсь площадці майорів силует провідника-червоноармійця і швидко зникав вкупі з гуркотом заліза.

Так, це війна!

Ніби у відповідь на це ка сході, над рідним Харковом, почулися далекі глухі вибухи і поволі піднялася віддалена і тривожна заграва. Місто горіло.

Ми безмовно стояли і незабаром пішли знову шукати моїх майбутніх товаришів. Пройшли увесь ряд куренів, пробували навіть зазирати в посадку.

Намоклі дерева струшували на нас цілий дощ крапель; кінець кінцем ми повернулися назад до себе.

— Чудні якісь люди,— говорила на прощання Галя,— чудні і легкодухі, все бояться подивитися правді у вічі. Кінець кінцем нас привезено сюди не гратися в піжмурки, а копати реальний протитанковий рів — сім метрів завширшки і три метри завглибшки. За ніч треба спочити з тим, щоб завтра з повними силами взятися до роботи.

28

Схопився я з першим променем сонця: хмари за ніч розійшлися, степ пломенів — золотий, рідний степ.

Біля куренів уже порались люди, чувся голосний гомін, люди ділилися враженнями ночі. Не всі курені вийшли вдалі. Багато протікало. Про це свідчили мокрі ковдри та пальта, розвішані скрізь по посадці.

29

Знайшов я своїх товаришів під молоденьким кленком. Всі троє були жовто-зелені і тряслися. На траві, недалечко від них, лежав наскрізь промоклий "випробуваний" плащ Льоні. Що ж до пальта, яке мусило рятувати його від плевриту, то воно валялось теж на землі у калюжі

води, що набігла в ямку, яка, очевидно, видалася їм зручним місцем для ночівлі.

Кленочок, під яким вони спали, стояв недалечко від того місця, де ми вночі з Галею гукали їх і турбувалися їхньою долею.

Виявилося, що вони чули і бачили все, але мовчали, бо дощ тільки почався, і вони ще не знали, що таке дощова осіння ніч серед степу.

Цокаючи зубами, Левко казав, що він принципова людина і не має права зректися своїх принципів за перших-ліпших труднощів.

Він так і сказав: "За перших-ліпших труднощів!"

Я нахилився і підняв пальто. З нього потекла вода, отак, як тече вода з сувою полотна, коли його, намочивши у річці, витягають на кладку.

Вчений винно і спантеличено мовчав, поет тільки трусився. Він стояв проти сонця. Пальто його, просочене наскрізь водою, одігрілося, з плечей здіймалася пара, а з рукавів і піл раз у раз одривалися великі краплі води.

ЗО

Біля Галиноґо куреня горів уже вогонь, і на тринозі грівся чайник. Галя та її подруги поралися тут-таки.

Тепло оживило людей і природу. Все переливалося в райдужних барвах ранку. Навколо було дуже багато Петрових батогів, вони ще квітли, і роса, що позависала на них, здавалася голубою.

Одсвіт її падаз на людські обличчя, підрум'янені вогнем і ранішньою прохолодою. Двадцять два Галині роки дивилися на нас з безтурботною свіжістю.

Всі троє стояли похнюпо, лише Левко намагався посміхатися. Він був жалюгідний.

— Що ж з ними робити? — сказала Галя.

31

Ми постягали з них пальта. Дощ промочив їх наскрізь, і їхні костюми та білизна були такі ж мокрі. Тіло, де воно оголялося, стало жовто-зеленим і побабіло. У мене була горілка. Я примусив випити їх по склянці. Взяв у їхніх клунках суху білизну, постягав з них мокру. Потім, намочивши у спирт рушника, я взявся їх відтирати.

32

Левко отямився перший. Він порожевів і потягся до хліба і гарячого чаю. Він переконував, що йому важливо було вижити цю ніч, а за подальше він уже цілковито спокійний.

Вдвох з ним ми відтирали поета. Той був майже зіеяритом-ний. Губи йому посиніли, тіло несамохіть тремтіло.

Вчений тримався більш героїчно. Він сам розтирав своє задубіле тіло. Випив три СКЯЯШСЙ горілки, скинув окуляри, заліз під ковдру і незабаром зжркь

Трасу рову уже позначили вербовими кілочками, з яких обчухрали кору. В цілому вона, ке кора, а траса, становила грандіозну лінію, що починалася біля залізниці і гострими зламами бігла до самого обрію.

Нас, харків'ян, тут багато тисяч. Вся траса яскріє жіночими хустками всіх кольорів і відтінків. Хустки ці пливуть, ворушаться, мовби гойдає їх вітер.

Між ними рухаються чоловіки у своїх темних, одноманітних костюмах.

Пізніше, як зняли перший, зелений, шар землі і траса позначилася розкопаним грунтом, піджаків і взагалі не стало видно: вони злилися з чорнотою його, та й уже.

Ми напилися чаю і рушили. Левко покотився із нами.

— Ви ж куди? — спиталася Галя.— Вам треба поспати після такої приємної ночі.

Левко відповів:

— Я вже й відпочив. Ви не дивіться на мене, що я такий дрібний та хворовитий: я сильний духом. Це завжди всі казали. Та й, крім того, що воно вийде: всі будуть працювати, а я одлежуватися?

З восьми лопат, що були у нашому розпорядженні, ми вибрали для нього найменшу і найлегшу. Копав він чудно.

34

Уявіть людину, в якої руки, ноги, лопата не держаться купи: все дивиться в різні боки і діє незалежно одне від одного. Лопата йде не паралельно штихові, а під якимсь химерним кутом: скибка виходить боката і кінець кінцем випадає на землю. Тоді він нахиляється, бере її в руки, кладе на полотнище лопати, приляскує долонями і несе на потрібне місце, держачися руками — правою біля самого заліза, а лівою

посередині держака. Постать його, випростана й здерев'яніла, нагадує постать людини, що несе золото і боїться навіть дрібку його розтрусити.

День розгорався. Він був на диво теплий.

З батьківської хати я вийшов більш товкучим, аніж ледачим. Ще маленьким я чув, як мама казала:

— Гріх сидіти склавши руки!

— Хочеш бути красивим, треба рано вставати, із сонечком!

— Лежачий пухне, а товкучий красується!

— Праця не бійка — в боку не болить!

Цих примовок вона знала або вигадувала сама — сотні.

І я привчився товктися. Мама копала грядку, я вовтузився біля неї і брехав скільки сили:

— Ох і добре ж копається; земля — як пух, а лопата — немов пір'їнка!

Од цієї пір'їнки в мене бралися пухирями руки, а я казав:

4 — Пхе, єрунда, їй-бо, не болить!

Сусідка, тітка Тищиха, гукала через тин матері:

— Та у тебе вже й помічник завівся! Мама відповідала:

— Та ну його к шеймиийй матері: всю грядку покопирсав! — І зверталась до мене: — Піди лишень подивись, де теля.

Теля було припнуте до прикорня; я знав про це так само добре, як і моя славна мама, але діловито підводився і йшов геть від грядки і що далі, то швидше.

35

Через картоплище я вже мчав скільки сили і, виплигнувши за перелаз, заривався з головою в пісок.

Але я хотів бути красивим, червонощоким, як ранкове сонечко, і це жадання осіло мені на самому дні душі. Я дивився на луки і думав:

"А що ж тут, можна робити, щоб не сидіти склавши руки?"

Накачавшися у піску (після роботи коні теж люблять качатися), я біг на город до мами, казав:

— Мамо, я івізьму мішок і піду по кізяки.

— Добре, сцнку. Або:

— Мамо, Шраска й Василь по дрова ідуть.

— То й ти щи.

Дід Олександр щипав мене за щоки й приказував:

— Та й румГяний, котів син, як панич! — Він любив мене частувати кисличками; я кривився, а він знову приказував: — Солодощі — то

панське діло. Того вони й плюгавці, що їдять багато цукру. А мужик кріпкий з кисличок і квасу.

І моїм ідеалом стало — бути кріпким. Я їв зелений терен разом з кісточками, набивав оскому, стирав її сіллю і знов накидався на все, що мало подобу фруктів і овочів.

Ніщо не могло вдержатися через нас у нашому лісі: дикі яблука, дикі кислиці, грушки-крем'янки, глід, шипшина, калина. Пасували ми лише перед жостером і жолудями.

Жоден медик у світі не скаже, як цю потраву могли витримувати наші організми, такі маленькі і ніжні. Ми ставили шкереберть всю науку про людське здоров'я, самі не розуміючи своєї відваги. Руссо 5, що мріяв про природне виховання, помер би від жаху, побувши влітку півдня у нашому товаристві Та що говорити, коли найкращим нашим "легким табаком" були сухі кінські кізяки! І як не дивно, все це ішло нам на користь! Коли наставала пора орати, волочити, бігати за приводом кінної машини, наші батьки не могли знайти кращих погоничів у цілому світі.

— Паняй, Іванько! — І Іванько сміливо ступав на стерню своїми броньованими ногами, всіяними "курчатами" мало не до колін.

Як я люблю цих маленьких погоничів! В них наша молодість, обмита чистими промінням праці! Це моя Батьківщина. Такою я її люблю до безтями. Віддати її на поталу ворогові — це живцем лягти у труну, це — одірвати себе од свого грунту, од своєї молодості, од батька і матері, од цього сонця, бо нема кращого сонця за те, яке зазирало у нашу колиску і викликало перші гарячі струмені поту від перших спроб праці. Ми будемо битися з фашистами не на життя, а на смерть, ми зробимо так, що земля наша стане пеклом для них...

Ось і траса.

37

Мені треба копати з моїми товаришами протитанковий

рів.

Живий незгасаючий ритм тисяч людей проймає кожен рух, і ви уже не владні над собою. Ви нічого не вдієте всупереч — ви знаряддя якоїсь сили, що керує вами незалежно від вашого бажання.

Кожен на людях хоче показати себе, що він є. І, може, кожен з нас, як і я, знає, що до вечора, незважаючи на всю обережність і вміння, його руки візьмуться тими самими водянками, яких бояться всі, але ритм уже створено, він у нас самих, і ми без вагань коримося йому.

Жарко. Люди скидають піджаки; далі чоловіки скинуть сорочки; потім настане потреба у воді; її будуть хилити кухлями і витиратимуть піт без носовичка, самим лише оборотом руки, шкарубкої і трохи набряклої, з пухлинами, з яких незабаром зростуть пухирі.

Я згадую тепер ці напружені довгі дні від зорі до зорі, і мені так приємно, так свіжо на серці. Я обливався потом; не раз, збезсилілий, сидів проти невтомного сонечка, притулившися спиною до стінки своєї ділянки, але все це забулося, геть одлетіло, і в серці залишилися лише спогади про силу напруги, про ніжні і химерні розмови в перепочинках і вечорами, про суперечки, які вибухали, щоб звільнити місце для жартів. Зрозуміло, найбільше ми любили розповіді про події на фронті. Серед нас не було ні однієї військової людини. Цю нестачу ми поповняли власними засобами. Якби тільки хто мав змогу підслухати нас! Ми були по черзі стратегами, теоретиками в найскладніших воєнних проблемах, ми були філософами, фахівцями-екокомістами і ще бозна-чим. Але про ці розмови я краще замовчу. Ми хотіли перемоги і всіма наявними

засобами обґрунтовували її неминучість. Але найбільше ми любили слухати тітку Настю.

38

Вривалася ця тітка Настя в наше життя, як пароплав на тиху пристань.

— Що відьом нема,— починала вона,— то це чиста правда, аіе що відьми були, то це теж чистісінька правда. Я от хай з цього місця не встану, сама її бачила, та що бачила — ледве з самою душею втекла!

І тітка Настя починала оповідати про свої пригоди, такі близькі і зрозумілі мені, бо сам я виріс в світі цих марень і знав людей, що потерпали від зустрічі з цим химерним фантастичним світом.

Тітці Насті тепер п'ятдесят років, дівувала вона — вважай те коли. Î от ішла вона, молода і вродлива, темної ночі через село, оповите тими синіми шатами світла, одна згадка про які може ДОЕЄСТИ людську душу до божевілля...

39

Це ні день, ні ніч, ні світло, ні пітьма, не яв і не марення. Це й день, і ніч, і світло, і пітьма, це й срібляна журба, і дурні поривання, це й романтичні забаганки душі, коли хочеться і не знать чого хочеться, коли пориваєшся і сідаєш на трухлявий вербовий пень, щоб озирнутись навколо і розтопитися в плині тиші й тривоги.

Пливе світло, клубочаться тіні, спливаються в гори і раптом обертаються в ясне місячне світло.

В таку ніч ішла тітка Настя, і ось скалка, що виблискувала на дорозі, обернулася раптом на клубочок матового сяйва; клубочок набрав

обертового руху і покотився вперед, тягнучи за собою сиві пасма мли, закручуючи їх навколо себе і все більше від цього зростаючи.

Тітка Настя скрикнула і кинулася тікати скільки сили, а клубок підскакував, гнався за нею, бив її ззаду по ногах і по спині і кричав на сто голосів.

— Не втечеш, Насте, тут тобі й смерть!

40

Тітка Настя закричала не своїм голосом; з хати вискочив батько.

Тоді клубок обернувся на собаку і подавсь через тин, а тітка Настя упала на землю, і їй виливали переполох, і вона прохворіла два тижні.

Тітка Настя переживає свою оповідь, вона так уміє розповідати, що змушує нас слухати, як маленьких дітей.

41

Поет питає:

— Ви справді вірите у все це, про що нам допіру розповідали?

Тітка Настя дивиться повз його голову і розповідає, як вона ішла через міст і як чула за собою кроки чогось, що не існує на світі. Тітка Настя йшла, і воно йшло; тітка Настя бігла, і воно бігло; вовд ставала, і воно ставало. У тітки Насті волосся стало сторч. Нарешті вона добігла додому і закричала:

— Білан, Білан! Білан був дворовий пес.

Він гавкнув, побіг назустріч тітці Насті, і воно зникло, а вона стояла, дослухалася, як їй калатається серце.

Вона ще розповідає про свої химерні містичні візії, як хтось із нас каже:

— Насте, розкажіть, як ви запровадили для корів на фермі мертву годину і| за що одержали орден.

І тітка Настя починає оповідати про те, як вона працювала на буряках, як їздила до Марії Демченко б, як її покликав голова колгоспу і призначив керувати фермою.

Вона розповідає про те, як училася, як здибалася з Федором Івановичем, чудним агрономом, з якого всі сміялися, бо він радив розмальовувати корівник квітками і викинуть з ферми хворостину і ла| йку.

Лаятися тітка Настя ніколи не любила, зате дуже любила квітки. Агроном почав їздити у їхній колгосп.

42

На фермі було по вуха гною: вона вичистила її, вибілила, прогнала лайку, кийки, видушила піретрумом усіх мух, розбила біля стайні квітник і з дванадцятої дня до пів на другу запровадила на фермі мертву годину. Мертву — це значить жодної людини в корівнику, жодної розмови, жодної мухи і комара. І от задрипані і худючі корови убралися в тіло; розбишакуваті, худючі і безмолочні ще вчора, вони стали поважні, повільні, ласкаві й слухняні. Шерсть на них зробилася шовковистою, і з цим усім вкупі прийшло молоко. Тітка Настя прославилась на увесь район. І на окопи пішла разом з усіма делегатами райконференції працівників молочних ферм. Чоловік тітки Насті, дядько Іван, працював у неї на фермі, підвозив корм і вивозив гній.

43

Він у свята приїздив до нас на окопи. Привезе пирогів, сметани, яблук, мовчки приставить до стінки окопу велосипед, а сам стає.біля тітки Насті і мовчки копає. А коли в такий спосіб розкаже їй все, посідають удвох на горбочку, вона й каже:

— їдь, Іване, вже час!

Дядько Іван погляне на сонце, подивиться на тітку Настю і поїде собі.

Галя підрахувала, що за найсприятливіших умов він може за годину сказати семеро слів... Тітка Настя говорить, а він слухає, дивиться на неї та потакує.

44

Раз Галина подруга, Поля, каже:

— Тітко Насте, я одіб'ю у вас дядька Івана. А тітка Настя відповідає:

— Спробуйте.

Поля і спробувала. От приїхав дядько Іван, вона підсіла до нього і каже:

— Я б на вашому місці нізащо не полюбила б тітки Насті. На мою думку, вона не така уже й гарна: у неї чорні очі, а всі чорноокі — відьми. Ви полюбіть мене. Я дуже гарна, я не відьма; наш вчений каже, що я найкраща у світі. І, крім того, у мене очі хоч і чорні, але не відьомські.

Льоня лежав за кущами і чув, як дядько Іван мовчав, а потім сказав:

— Скоро пилипівка, а в піст я не парубок!

— Тоді звиняйте,— сказала Поля,— я піду спробувати щастя у вченого.

Вчений, родом львівський поляк, був нашим козлом відпущення.

Він ніколи в житті не займався фізичною працею, і копати йому було тяжко.

Велике, біле й пухке його тіло ніби зовсім не мало мускулів. Він швидко стомлювався, піт біг з нього ряснб-рясно.

Він розмазував його по обличчю спочатку хусткою, а коли вона стала чорна, як земля,— як і всі ми, оборотом руки.

Галя любила жартувати із ним. Стане проти нього і скаже:

— Слухайте, професоре, ви могли б покопати без відпочинку десять хвилин?

Він відповідав гарною українською мовою:

— Коли ви проспіваєте "Синеньку хусточку" 7, я це зроблю для вас.

Галя співала.

Він бравсь за лопату.

Поет засікав час. Протягом десяти хвилин вчений мав не розгинатися і не опускати лопати. Він заливався потом. Піт струмив

йому із обличчя, просочував наскрізь його низько стрижене густе волосся, котився по плечах, по руках, зависав краплями на волоссі, що росло йому на грудях (працювали ми без сорочок), і звідти падав на землю.

Тоді Поля казала:

— Нащо так робити? Зовсім воно ні до чого!

Ми погоджувалися з нею, а через кілька днів Галя співала іншої якоїсь модної пісеньки і вчений знову брався копати без перепочинку десять хвилин. Йому пропонували вступати в польську армію Андерса 8, яка тоді формувалася у нас.

47

Він казав:

— Не піду. |Свою Польщу вони почнуть будувати з того, чим закінчив Пілсудський 9.— І згодом пішов у Червону Армію.

Я міг би розповісти і про нашого поета.

48

На окопах він віршів не писав, тільки не розлучався з записною книжкою. Від нього не було рятунку. Все, що навколо говорили, він ловив на льоту. Упіймає цікаве слівце — в книжку та ще й перепитає:

— Як? Як? Це ви самі пригадали чи з народного? Особливо терпіла від нього тітка Настя.

Вона за словами в кишеню не лізла, сипала ними, як з рогу достатку, і смачно ж це виходило в неї!

— Як ви, Насте, сказали? Як? Як?

Від тітки Насті він посписував усі свої зошити і ходив за нею як тінь.

Тітка Настя казала:

— Та в мене ж чоловік є, що він скаже, побачивши?

— А що саме він може сказати? — цікавився поет.

— Та от, що ви ходите за мною, як не знать що.

— "Як не знать що"! — підхоплював він на льоту і звертався до нас: — Ви чуєте, як це сказано! — А тітці Насті казав: — То маловажно; що ж він, ваш чоловік, заборонить мені записувати приказки?

Тітка Настя не знала, що казати на це, і в ті хвилини, коли його не було поблизу, жалілася:

— Ну їй же богу, учепився, як реп'ях. Хоч ви йому скажіть що-небудь; таки ж мені буде скоро сором на люди вийти!

49

Підсідав він і до дядька Івана. Розмови виходили дуже втішні: поет говорив, а дядько Іван мовчав або відповідав:

— Та хто ж його знає. Я більше біля свого діла.

Як відомо, він вивозив з тітчиної Настиної ферми гній, а туди возив зелені корми і сіно. Поет цікавився:

— Чим ви пояснюєте, що сіно пахне так, а гній інакше? Дядько Іван казав:

— Кожне пахне по своїй натурі, як положено.

50

Одного разу Поля попросила його написати їй щось на пам'ять. Він подивився на Полю, вродливу дівчину із швейної майстерні на Пушкінській, витяг блокнота і записав:

Зірву я гілочку із винограду, Що її вітер ізломив. Я не забуду того словечка, Що мені Ваня говорив. Говорив Ваня: "Ти моя, Галю, Ти моя, Галю дорога,— Давай розлучимося з тобою, Щоб було легше ворогам".— "Не хочу, Ваню, цього я слухать, Не хочу, Ваню, без тебе жить. З тобою, Ваню, мій рідний маю, Серце сміється, серце кипить",— "Не хочу, Галю, цього я слухать, Не хочу серця переривать,

А щиру правду тобі говорю, Що буду тебе я покидать".— "Коли ж це так, то я побігла Туди, де в'яжуться човни, Де тихо плещуть об берег хвилі, Де вічний морок, де серце спить". Побігла Галя, і все затихло, І стала тиха тишина, З'явивсь і Ваня на бережечок, Витяг платочок із рукава: "Забери, Галю, ти цей платочок, Це той платочок, що ти дала". Ваня до Галі так і полинув, Щоб їх там парочка була.

— Ви побачите,— казав він нам, коли ми залишилися самі,— вона вивчить його напам'ять, і неодмінно підбере на голос, і буде співати. Я двадцять п'ять літ мандрую між людьми і з одного погляду бачу, що кому треба. А треба їй про кохання, і щоб було лірично і чуло. Якщо я не дам їй цього, вона й сама придумає й саме те, що їй треба.

Справді, другого дня весь Галин курінь виспівував уже цю пісеньку.

Поволі підтягати почали й ми, причому фальшивив найбільше поет. Він задоволено сказав:

— А знаєте, я таким способом пустив межи люди з двадцять романсів, і всіх їх мав нагоду перечитати в фольклорних збірках, як витвори народної музи. Це, звичайно, шахрування з мого боку, але, їй-богу, воно мене тішить, хоч гонорару за це не платить ніхто ні копійки.

Цікаво, що Поля найменш з усіх нас поважала поета.

їй рішуче не імпонував його благенький костюм, і, як і редактори, вона за його пісню не заплатила б йому ні копійки. Вона так і казала:

— Що ж воно за людина, щэ у нього немає ніякої професії, оті хіба треньки-бреньки! Подумаєш, поет! — І зневажливо гукала: — Поете, ідіть вже їсти картоплю. І помийте, будь ласка, руки!

Вона була велика чепуруха.

Поет ставився до неї, як і до всіх, привітно, ніби ке помічаючи грубості і нечемності, слухняно миз руки, але картоплі в мундирах чистити не вмів. І Поля знову казала, не ховаючи зневаги:

— Господи, і цього не вміє робити! Дайте я вже почищу. Зате їй імпонував вчений. Він був огрядний, вродливий

з лиця і умів чудово говорити.

— Здрастуйте, Полю. Я за вами так скучив. У вас голубі очі, і ви, будь ласка, не кажіть мені, що це не так.

Поля казала:

— І зовсім у мене не голубі очі, а темно-голубі. Вчений питався:

— А що вам снилось, Полю, сьогодні? У вас червоні щоки. Вам мусив снитися гарний сон!

Про вченого Поля казала:

— Самостійний мужчина. Пікантний.

52

Був похмурий день; дощ не йшов, але хмари клубочилися над самою землею. їх поділ зачіпався за дерева і тягся нескінченними пасмами над нашими головами.

Година стояла нельотна, і того дня ми найменше чекали появи німецьких розвідувачів, які щодня точно об одинадцятій годині пролітали над нами на схід і тією ж дорогою повертались назад.

По звуку мотора ми навчилися розрізняти наших і чужих і вигадували способи, як би ми рятувалися на випадок ворожого нападу.

У нас з'явилися два кулемети й зенітка. На ожередах і шпилях ми виставляли сторожу. Наш гігантський рів до самого обрію перерізав степ. Через тракторів і коней з усякими волокушами розтягали по степу викинутий з рову грунт. І от коли ми найменше сподівалися нападу, з шлейфа білої хмари над дорожньою будкою вирвався літак.

Взагалі кожен з нас, може, й не раз у своєму житті чув, як строчить кулемет, але то було або десь далеко, або в кіно, а тут кулемет застрочив над нами, поціляючи в нас.

53

Все це було так несподівано, що ми не встигли налякатися і не всі навіть попадали. Я впав тому, що мене за полу потягла тітка Настя, і в свою чергу закричав на тих, хто ще стояв біля мене.

Підвівшися, я побачив лише синю тінь, що зникала у новому шлейфі хмари. Ми ще не навчилися боятися і посхоплювалися з землі більше здивовані з несподіванки, ніж налякані. Нам пощастило: ніхто з людей не був поранений.

54

Тим часом літак напоровся на наш кулемет, замаскований під ожередом. Кулеметник спрожогу всадив у нього чергу. Я бачив, як літак падав уже далеко від нас. Ще в повітрі він розпався на куски. Вони палахкотіли, як гігантські віхті соломи.

Другого дня ми жадібно чекали зведення Радінформ-бюро 10, але там лише скупо повідомлялося, що за день збито стільки-то ворожих аеропланів. І все.

Жодне слово не натякало на подію, що відбулась у нас на окопах.

Тітка Настя застерігала:

— Оце збили одного гада, тепер він нам не дасть спокою!

55

Це була правда.

Щодня то там, то там строчили наші кулемети, гриміли зенітки. Ми навчилися розосереджуватися; потім це нам набридло і ми почали робити захистки у самому рові: залишали хитро-умні простінки, куди можна було б залягти в разі небезпеки.

Дівчата поскидали з себе яскраві хустки.

56

І от загупала наша зенітка: в груди вдарила хвиля повітря, зупинила і кинула назад. Я впав навзнак.

57

Потім я натикався на трасі на шматочки сталі, одірвані од цілості силою вибуху. Здебільшого довгасті з зубцюватими краями, вони немічно лежали на тому місці, де їх залишила сила поштовху. Я дивився на них і думав: "А що справді залишилося б від моєї голови, від моєї руки або ноги, коли б ця залізячка черкнула по них?"

58

Ми наткнулися на якусь жінку: вона сиділа, поклавши руки на коліна, і все проказувала:

— Ой боже мій, о господи!

— Ви поранені?

— Господи, який жах, який жах!

Ми з Левком підвели її: вона була неушкоджена. Вчений зустрів нас словами:

— Ви живі? Слава богу!

Галя держала в руках черевик: каблук геть відірвало.

Полю і ще кількох дівчат присипало у рові землею: їх врятувало те, що бомба розірвалаея за недокопаною перетинкою рову. їх приглушило. І ось тоді серед нас з'явився поет.

Він був спокійний, тільки обличчя освітлювалося якимсь глибоким внутрішнім світлом; посміхався уважливо і співчутливо, як лікар у лікарні, що приносить надію на близький кінець ваших мук.

Він і був лікарем із освіти, хоч ніколи не практикував і ніколи не говорив про це. Я не знаю, чи поет щось тямив у лікуванні, однак він підійшов до Полі, почав опитувати її, оглядати.

Поля жалібно сказала:

— Мені забива віддих, тяжко дихати.

Я не знаю, для чого в таких випадках потрібно випробовувати пульс. Поет взяв Полю за руку і почав рахувати. Поля покірно ждала. Після потрібної паузи поет сказав Льоні:

— Води!

Льоня побіг шукати води, а поет, звертаючись до всіх, м'яко спитав:

— Десь страшно було? — І продовжував далі: — Це з незвички. Коли стріляли ті кляті фашисти, мені здавалося, що всі кулі вони випустять просто на мене.

Поля мляво спитала:

— А що ж у мене?

— Вам треба випити води. Тоді ви станете почувати себе так, як звичайно.

Прибіг Льоня з кухлем води. Поля напилася, полежала трохи і хвилин через десять зовсім одужала.

60

А тітку Настю знайшли в печерці, яку вона прокопала в стіні рову. Вона лежала ниць. Спочатку Галя крикнула їй:

— Вже пролетіли... Вставайте! Тітка Настя не поворухнулася.

Куля потрапила їй в голову, прикриту густою короною волосся. Дві залізні шпильки глибоко застряли в тім'ї навколо закривавленої рани.

Посходилися люди. Приїхав дядько Іван. Опустив голову. Важка сльозина покотилася в нього через вкриту пилюгою щоку. Сльозина залишила ясний слід на коричневій загорілій щоці.

Груди наповнювалися почуттям жалю і ще якимсь іншим — важким і жорстким. У людей визрівало почуття помсти. Біль від пролитої крові може згамувати лише кров...

Кінчався вересень 1941 року... Січень 1943 — липень 1945 — вересень 1957

1 "Ой ти, діду, дідуга, ізігнувся, як дуга" — українська народна пісня.

2 Макіавеллі (Мак'явеллі) Нікколо (1469—1527) — італійський політичний діяч, письменник, історик, військовий теоретик. Заради зміцнення держави вважав прийнятними будь-які засоби. Термін "макіавеллізм" вживається для визначення політики, що ігнорує норми моралі.

3 Маркович Опанас Васильович (1822—1867) —український фольклорист і етнограф. Брав участь у роботі Кирило-Мефодіївського товариства, за що був висланий у 1847 р. під нагляд поліції до міста Орла; один із учасників видання журналу "Основа".

4 Гітлер Адольф (справжнє прізвище Шікльгрубер; 1889—1945) — головний німецько-фашистський воєнний злочинець, лідер німецько-фашистської партії, фашистський диктатор Німеччини, рейхсканцлер (1933—1945). З його ініціативи була розв'язана світова війна 1939—1945 рр., віроломний напад на СРСР. Після розгрому фашистської Німеччини покінчив життя самогубством.

5 Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ-просвіти-тель, письменник, педагог, енциклопедист, композитор. Його ідеї мали великий вплив на суспільну думку і літературу багатьох країн.

6 Демченко Марія Ссфронізна (нар. 1912 р.) —ініціатор масового руху колгоспників за високі врожаї цукрових буряків. її почин перетворився на масове соціалістичне змагання п'ятисотенниць.

7 "Синенька х у с т о ч к а..." — Російський текст пісні "Синенький скромньїй платочек..." написаний Е. Галицьким, П. Германом і М.

Гаркаві. В основі його польська пісня, що виконувалася у 1939 р. в Білостоці.

8 Польська армія Андерса — армія під командуванням генерала В. Андерса під час другої світової війни. Створена в СРСР за згодою між урядом СРСР і польським емігрантським урядом ЗО червня 1941 р. У результаті політики реакційного командування, що діяло за вказівкою польського емігрантського уряду в Лондоні, значна частина військ армії відмовилася від спільної з Радянською Армією боротьби проти фашистських окупантів і в серпні 1942 р. через Іран перейшла в Ірак, де використовувалася для охорони британських нафтопромислів. Частина солдат і офіцерів на чолі з полковником З. Берлінгом відмовилася покинути СРСР і в 1943 р. ввійшла до складу дивізії ім. Т. Костюшка, сформованої Союзом польських патріотів. У 1947 р., після завершення військових дій, розформована.

9 Пілсудський Юзеф (1867—1935) — польський державний і військовий діяч, маршал; належав до правого крила Польської соціалістичної партії. У 1918—1922 рр.— диктатор Польської буржуазно-поміщицької держави. Один з ініціаторів нападу Польщі на Радянську Україну в 1920 р.

10 Радінформбюро — Інформаційне агентство, створене за рішенням Ради Народних Комісарів СРСР 24 червня 1941 р.